

Η πορεία του Εμμανουήλ Ροΐδη προς τον αντικοινοβουλευτισμό, το βιολογισμό και τον εθνικισμό, 1871-1879

Στο προηγούμενο άρθρο μας στην *Οιτοπία* αναλύσαμε την εξέλιξη του ελληνικού αντικοινοβουλευτισμού κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αι., μέσα από την παραδειγματική περίπτωση του έργου του Εμμανουήλ Ροΐδη, έως και το γνωστότερο τμήμα του, την *Πάπισσα Ιωάννα*. Η σημασία τέτοιων αναλύσεων αναδεικνύεται πληρέστερα από μια σύντομη υπόμνηση των ερμηνειών του κοινωνικού περιεχομένου των ιδεολογιών του 19ου αι. που κυριαρχούν ακόμη και σήμερα, όχι μόνο στο ευρύτερο μορφωμένο κοινό, μα και σε αρκετούς ειδικούς. Αυτή η κυριαρχία εξακολουθεί, παρότι μέσα στη δεκαετία του 1990 υπήρξαν ορισμένες σημαντικές ιστορικές και φιλολογικές συνεισφορές που ανανέωσαν πολύ την εικόνα του περασμένου αιώνα.

Έτσι, θεωρείται πως η πολιτική ήταν αυτόνομη ως προς τις ταξικές διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις, που χαρακτηρίζονται εξαιρετικά αμβλυμένες ή ανύπαρκτες. Στη θέση τους τοποθετούνται οι πελατειακές σχέσεις, δηλαδή η εκσυγχρονισμένη ονομασία του όρου «συναλλαγή», τον οποίο προτιμούσε ο προηγούμενος αιώνας. Πιστεύεται ακόμη πως το αδιαφόριστο και αρχαϊκό κοινωνικό και κομματικό σύστημα, που προκύπτει από την ισχύ των πελατειακών σχέσεων, έρχονται να ανατρέψουν οι αστικές εκσυγχρονιστικές προσπάθειες των Χαριλάου Τρικούπη και Ελευθερίου Βενιζέλου. Επομένως, οι τελευταίες αυτές αποτιμώνται θετικά και προσδιορίζονται αυτόχρονα ως φιλελεύθερες και δημοκρατικές· επίσης, οι δυο διακριτές αυτές ιδεολογίες και πολιτικές πρακτικές παρουσιάζονται ως ταυτόσημες. Η αντιπαράθεση των δυο αυτών πολιτικών με το μονάρχη, που διεξήχθη μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες και εξυπηρετούσε σαφείς στόχους, μετατρέπεται σε απόλυτο και αφηρημένο στοιχείο για να ερμηνευθεί η στάση τους προς το θεσμό της μοναρχίας και να ενισχυθεί η ερμηνεία της πολιτικής τους ιδεολογίας ως φιλελεύθερης και δημοκρατικής αδιάκριτα. Ωστε δεν είναι τυχαίο ότι διανοούμενοι που άσκησαν κριτική στη «συναλλαγή» της εποχής τους, ενώ συντάχθηκαν ταυτόχρονα με την πολιτική των κυβερνήσεων του Χ. Τρικούπη, θεωρούνται αυτόματα ως φιλελεύθεροι ή δημοκρατικοί στην πολιτική και ορθολογιστές, δηλαδή διαφωτιστές ή και ριζοσπάστες ρομαντικοί από διανοητικής και ιδεολογικής πλευράς.

Η περίπτωση του Εμ. Ροΐδη ανατρέπει τη στερεότυπη αυτή ερμηνεία. Ο Ροΐδης υπήρξε ένας μη ακαδημαϊκός στοχαστής και διέθετε μεγάλο κύρος και επιρροή, τόσο στους λογοτεχνικούς και καλλιτεχνικούς όσο και στους δημοσιολογικούς κύκλους της εποχής του. Η πολεμική του κατά της συναλλαγής και η υποστήριξη του προς τον Τρικούντη πήρε σταδιακά εντονότερο αντικοινοβουλευτικό και εθνικιστικό χαρακτήρα. Παράλληλα, η διανοητική της επένδυση κινήθηκε προς το βιολογισμό και τον ανορθολογισμό. Η ανάλυση της διανοητικής του πορείας πρέπει να συμπεριλάβει και τη δεκαετία του 1870, αφού τότε ο Ροΐδης κατόρθωσε να επιλύσει, από καθαρά ιδεολογική άποψη, τις αντινομίες της σκέψης του, τις οποίες διαπιστώσαμε στο πρώτο άρθρο που του αφιερώσαμε, και να φθάσει σε μια πρώτη ολοκλήρωσή της.

α. Η ιδεολογική και διανοητική στροφή των ετών 1871-1873

Ο Ροΐδης προσεγγίζει ακόμη περισσότερο στη λύση του προβλήματος που διαπιστώσαμε στην *Πάπισσα* σε ένα άρθρο το οποίο δημοσιεύεται λίγους μήνες μετά την καταστολή της Γαλλικής Κομμούνας (ή κοινότητας) του 1871. Σ' αυτό προσπαθεί κυρίως να κρίνει αν οι κωμωδίες του Άγγελου Βλάχου μπορούν να θεωρηθούν εθνικές κωμωδίες¹.

Επίσης, ο Ροΐδης αναπτύσσει και την κριτική του στον ελληνικό κοινοβουλευτισμό ακολουθώντας έναν πλάγιο δρόμο. Εντάσσει το κύριο πρόβλημα που πρέπει να επιλύσει η εθνική κωμωδία σε ευρωπαϊκά πλαίσια, με όρους που παραπέμπουν στις αντεπαναστατικές θεωρίες του Ντε Μαιστο. Η θρησκευτική ευσέβεια είναι νεκρή και η θρησκεία δυστυχώς αποχωρήστηκε από την ηθική η διδασκαλία της Βενθαιμίου ή «ωφεληματικής» σχολής της κατάφερε το τελειωτικό χτύπημα, ώστε ελάχιστα πια δρα ανασχετικά επί των παθών. Απομένουν δύο ανασχετικές δυνάμεις των νεωτέρων κοινωνιών: ο ΔΗΜΙΟΣ (δηλαδή η τιμωρία) και η ΤΙΜΗ² (ήτοι η μετατροπή της στοιχειώδους κοινωνικής ανάγκης για συντήρηση σε ψευδοηθική έννοια). Και τους Έλληνες χαρακτηρίζει επίσης το αίσθημα της τιμής, ωστόσο, όσοι παραβιάζουν δημόσια τις ποικίλες εκφράσεις της, δεν υποφέρουν τον κοινωνικό αποκλεισμό που αντιμετωπίζουν σε ανάλογες περιπτώσεις οι Φράγκοι.

Την ανοχή της αισχρότητας στην Ελλάδα εικονογραφεί ο Ροΐδης με παραδείγματα από την κοινωνική ζωή, όπως και από την πολιτική.

Το συνταγματικόν πολίτευμα, καίτοι όν το άριστον πάντων, έχει όμως ως παν ανθρώπινον έργον και ελαττώματα, εξ ων το μέγιστον ότι υποβάλλει την απληστίαν πολυαριθμου ομάδος βουλευτών.

Στην Ελλάδα, η επίδειξη αυτής της απληστίας γίνεται συχνά δημόσια. Έτσι, αθηναϊκές εφημερίδες δημοσίευσαν την υπόσχεση βουλευτή να διορίσει τελώνη αντί 100 δραχμών, ενώ υπδουργός έπαυσε τον Δημήτριο Βερναρδάκη από καθηγητή πανεπιστημίου για να τοποθετήσει στη θέση του κάποιον που, κατά κοινή ομολογία, ήταν πολύ κατώτερός του σε αξία³. Συνοψίζοντας, η λειτουργία του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα συντελεί στη δημόσια αναίρεση της τιμής και στην υπονόμηση των στοιχειωδών δυνατοτήτων διατήρησης της κοινωνικής συνοχής.

Ο Ροΐδης αναζητεί την εξήγηση της ανοχής της αισχροτήτας και των εθνικών ελαττωμάτων «εις τας θεωρίας της δαρβινείου σχολής», στις οποίες δηλώνει «βυθισμένος» για δύο μήνες ήδη. Αναφέρει τους Lamarck, Vogt, Moleschott, Buchner και Δαρβίνο, του οποίου τη θεωρία της εξέλιξης των ειδών γνωρίζει. Απορρίπτει τη δήθεν αναίρεση των θεωριών των δύο τελευταίων από θρησκευτικής πλευράς. Επίσης, διαφωνεί με την αναίρεσή τους με κριτήριο τις διανοητικές δυνάμεις του ανθρώπου ως διαχωριστικό χαρακτηριστικό του από τα ζώα: μόνο το γέλιο ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα ζώα! λέει ο Ροΐδης⁴.

Τα ανθρώπινα πάθη (συναίσθηματα), όπως η οργή, η ζηλοτυπία κ.λπ., οφείλονται σε συγκεκριμένα τμήματα του εγκεφάλου, όπως ο λοβός της οργής, της ζηλοτυπίας... Σε αντίθεση με τη φρενολογική θεωρία και τις απόψεις των φυσιολόγων και σε συμφωνία με τους ανθρωπολόγους Gall και Spurzheim, ο Ροΐδης υποστηρίζει την ύπαρξη βιολογικών παραλλαγών (στη συγκεκριμένη περίπτωση εμφανίζονται στους λοβούς του εγκεφάλου), που επιφέρει τις εθνικές διαφορές στην έκφραση των κοινών ανθρώπινων παθών⁵.

Ο βιολογικός ντετερμινισμός στην ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης και της κοινωνικής συμπεριφοράς γίνεται εδώ σαφής. Η ατομικότητα ουσιαστικά καταργείται, αφού το άτομο είναι ενεργούμενο βιολογικών δυνάμεων, εγγεγραμμένων στις συλλογικότητες: ως βασική κοινωνική μονάδα θεωρείται το έθνος, κάτι που οφείλεται επίσης σε βιολογικές αιτίες.

Στη φυλή, ως καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης του εθνικού χαρακτήρα, προστίθεται και το κλίμα, σε άρθρο του 1873. Σ' αυτό, ο Ροΐδης αναφέρει ότι συγγραφείς, περιηγητές και τεχνίτες έχουν αποδώσει στον ουρανό της Ελλάδας τις αρετές των κατοίκων της στον πόλεμο και στην ειρήνη. Αυτές είναι η ευφροσύνη και η ευεξία, η καλαισθησία, ο πατριωτισμός, η λιτότητα και η αυταπάρνηση. Σημειώνει πως ο Ρενάν, σε τρεις γνωστές σελίδες του *Αγίου Παύλου*, αποδίδει στο κλίμα την ημερότητα και ανεξίτηλη ζωή των Ελλήνων⁶.

Επιστρέφοντας στο κείμενο του 1871, παρατηρούμε ότι ο Ροΐδης κλίνει προς τη διαπίστωση της ανισότητας των φυλετικών ικανοτήτων, που προέρχεται από βιολογικά αίτια. Ο ανατόμος, γράφει, εξετάζοντας τον εγκεφαλο των Κινέζων και συγκρίνοντάς τον με των Ευρωπαίων, θα πιστοποιήσει πως

[...] εξ' άπαντος δε οι ελιγμοί του σινικού εγκεφάλου έσονται ήττον πολύπλοκοι των ημετέρων⁷.

Η αντίφαση της επιχειρηματολογίας, που αναδείξαμε στην *Πάτισσα Ιωάννα*, παραμένει και το 1871, όπως φανερώνει η εξής κρίση για τον κοινωνικό ρόλο της κωμωδίας:

η κωμωδία [...] δεν πρέπει ν' αντανακλά ενδύματα και ψιμμυθία, αλλά γυμνόνουσα ημάς και αυτού του δέματος να κατοπτρίζη την καρδίαν και τα σπλάγγνα και πάσαν εν αυτοίς φαντασίαν και σατυρίαν. Εν Ελλάδι δε επιτυχής κωμωδία θα ήτο εκείνη, ήτις ήθελεν αναγκάσει τους ελθόντας εις χειραψίαν μετ' αισχρού ανθρώπου [...], ειθύς μετά την παράστασιν να πλύνωσι τας χείρας [...] των⁸.

Ενώ ο Ροΐδης θεωρούσε πως βιολογικές αιτίες καθόριζαν τα εθνικά πάθη, καλούσε στη θεραπεία τους με πολιτισμικά μέσα.

β. Η κριτική του κοινοβουλευτισμού και των κομμάτων, 1875-1876

Μια τέτοια απόπειρα θεραπείας της ελληνικής πολιτικής νόσου συνιστά η έκδοση της σατιρικής εφημερίδας *Ασμοδαίος* από τον Ροΐδη, από τον Ιανουάριο του 1875 ως τον Ιούλιο του 1876, όταν παύει η συνεργασία του. Συνεργάτες του κατά το ίδιο διάστημα είναι οι Άγγελος Βλάχος και Ανδρέας Λασκαράτος.

Η κυκλοφορία της ξεκινά ενώ βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη μία από τις πιο οξείες πολιτικές κρίσεις των ετών 1864-1911, που έμεινε γνωστή με το δημοσιογραφικό όνομα «στηλιτικά». Η ενωμένη κοινοβουλευτική αντιπολίτευση έχει αποχωρήσει από τις εργασίες του κοινοβουλίου, κατηγορώντας την κυβέρνηση του Δημητρίου Βούλγαρη ότι χρησιμοποίησε πρωτοφανή βία και νοθεία για να διαστρεβλώσει το αποτέλεσμα των τελευταίων εκλογών. Συνέπεια της αποχής είναι η αδυναμία της Βουλής να κηρυχθεί σε απαρτία, ώστε παρά την άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία που διαθέτει η κυβέρνηση δεν μπορεί να ψηφίσει τα νομοσχέδιά της ούτε τον προϋπολογισμό· το κύρος της πλήττεται και πολλοί θεωρούν πως η Ελλάδα βρίσκεται στις παραμονές μιας νέας εξέγερσης. Με την κίνησή της αυτή, η αντιπολίτευση απαντά σε μία σειρά ανάλογων πολιτικών παρεμβάσεων που είχαν αρχίσει το 1868 και εκπορεύονταν από το στέμμα με στόχο τη μείωση της δύναμης των κομμάτων και του κοινοβουλίου.

Ο Ροΐδης καταδικάζει τις κυβερνητικές αυτές μεθόδους, καθώς και την κοινωνική σύνθεση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και, ιδιαίτερα, την απονομή υπουργικών ή ανώτατων κοινοβουλευτικών αξιωματικών σε ανθρώπους που κατηγορεί ως απατεώνες του κοινού ποινικού δικαίου, ως ανίκανους ή και ηλίθιους. Ειδικά οι επιθέσεις του κατά του βουλευτή Σύρου και προέδρου της Βουλής Στυλιανού Κασμάτη γίνονται με όρους που θυμίζουν έντονα εκείνες του 1860 ενάντια στον Λεωνή Πρασακάκη. Τέλος, συμβουλεύει τον Κουντουριώτη, που είχε κληθεί από τον Γεώργιο για να σχηματίσει «άχρσοον υπουργείον», να πείσει το μονάρχη να υποχωρήσει απέναντι σε ολόκληρο το έθνος και στην ενωμένη αντιπολίτευση, ώστε να μην ξεσπάσει η «εγγίζουσα τρικυμία»⁹. Ενώ ο Ροΐδης αναφέρεται τότε αρνητικά και στα πέντε υπάρχοντα κόμματα, λίγο μετά από το διορισμό κυβέρνησης Τρικούπη, που διαθέτει ελάχιστες ψήφους στη Βουλή, περιορίζει την κριτική του στα τέσσερα υπόλοιπα κόμματα¹⁰. Μετά από τις νέες εκλογές, που αναδεικνύουν μία άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία για το κόμμα του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, ο Ροΐδης κατηγορεί τη νέα του κυβέρνηση, όπως και τις παλαιότερες, ότι προχωρούν καθημερινά σε άπειρους διορισμούς αμαθών, ανίκανων ή αισχρών δημοσίων υπαλλήλων, με συνέπεια να απειλείται το δημόσιο με χρεοκοπία και η παραγωγή της χώρας με καταστροφή¹¹.

Στον *Ασμοδαίο* συναντάμε διάσπαρτες απόψεις του Ροΐδη για τη σχέση της οικονομίας της χώρας με το πολιτικό της σύστημα. Από αυτές τις τοποθετήσεις του, συμπεραίνουμε ότι, όπως και πολλοί άλλοι Έλληνες, μα και Ευρωπαίοι της εποχής, υποστηρίζει την πρόοδο της χώρας ως αγροτικής οικονομίας σε εμπορευματική κατεύθυνση, σε συνδυασμό με τη δημιουργία σύγχρονων συγκοινωνιακών υποδομών. Ακόμη, προασπίζει και την περικοπή των δημοσίων δαπανών, με τη δραστική μείωση του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων και τη βελτίωση της απόδοσής τους. Τέλος, τη δημιουργία ισχυρών ενόπλων δυνάμεων. Το ότι όχι μόνο δεν λαμβάνονται μέτρα προς αυτές τις κατευθύνσεις, αλλά ότι η κατάσταση σε όλους

αυτούς τους τομείς παρουσιάζει εντελώς αντίστροφη εικόνα, αποδίδεται από τον Ροΐδη σε ορισμένα χαρακτηριστικά του πολιτικού συστήματος και των κομμάτων της χώρας.

Η γνώμη του για το ζήτημα αυτό εκτίθεται πληρέστερα σ' ένα άρθρο, όπου εξηγεί πως δεν είναι ο *Ασμοδαίος* υπουργικός μα ο πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης ασμοδαΐζων. Ισχυρίζεται ότι κόμματα ευρωπαϊκού τύπου ούτε υπάρχουν ούτε είναι δυνατόν να υπάρξουν στην Ελλάδα, διότι δεν υφίσταται δυναστικό, κοινωνικό και θρησκευτικό ζήτημα. Τα ελληνικά κόμματα, από το 1844 και έπειτα, ορίζονται ως ομάδες ανέντιμων, αντιπαραγωγικών, ημιμορφωμένων και ανίκανων στοιχείων, που καταλαμβάνουν διαδοχικά την εξουσία, με στόχο την ιδιοποίηση των δημόσιων πόρων. Στον «άγριον τούτον περί υπάρξεως αγώνα», οι πολιτικοί, και περισσότερο από όλους ο Δ. Βούλγαρης, αθέτησαν σιγνά τους κανόνες της «συνταγματικής παλαιότητας».

Εν τω βάθει όμως της καρδιάς του εύχεται πας Έλλην, αφού [τα κόμματα] φάγωσι τον Βούλγαρη, να φάγωσιν αλλήλους οι κομματάρχαι, προς τελείαν αυτού απαλλαγίαν από των κομμάτων, άτινα, μη υφισταμένων ζητημάτων, δεν έχουσιν ούτε λόγον υπάρξεως, ούτε αποστολήν άλλην ή να παρεμποδίζωσι την πρόοδον του έθνους και να διανεμωσιν εις τους αγρούς τον ιδρώτα των εργαζομένων.

Εις ην ευρισκόμεθα σημερον κατάστασιν, [...] ουδέν έχοντες επί του παρόντος να πράξωμεν εν τη Ανατολή, δεν έχομεν ανάγκην πολιτικών ανδρών, [...], κόμματα δε πραγματικά δύο μόνον δύνανται να υπάρξωσι, το ασμοδαΐζόν, ήτοι των επιθυμούντων την ευτιχίαν του τόπου υπό μίαν οιανδήποτε κυβέρνησιν, πλην της του κ. Βούλγαρη, και το των θεωρούντων την Ελλάδα ως δορυκίτητον χωράφιον προωρισμένον εις αποκλειστικήν βροσκήν της αγέλης των¹².

Διαπιστώνουμε ότι ο Ροΐδης απορρίπτει κατηγορηματικά την αναγκαιότητα των κομμάτων, μα και της ίδιας της πολιτικής, για τη διακυβέρνηση της Ελλάδας. Στη θέση τους προκρίνει μία μόνιμη κυβέρνηση ικανών και έντιμων υπουργών, που δεν θα ασκεί πολιτική, μα απλώς θα εφαρμόζει σωστή διαχείριση, με τη βοήθεια τίμιων και αποδοτικών υπαλλήλων, με στόχο την εξυγίανση των δημοσιονομικών και τη σωστή λειτουργία του κρατικού μηχανισμού. Η απαλλαγή από τα κόμματα και την πολιτική και η υπεράσπιση μίας μόνιμης κυβέρνησης έρχονται σε καθολική αντίθεση με τον κοινοβουλευτισμό. Μα και η διαδικασία για την επίτευξή τους οδηγούσε σε ρήξη με το συνταγματικό πολίτευμα. Αυτή μπορούσε να εκδηλωθεί ως προσπάθεια συνταγματικής αναθεώρησης. Όμως τα κόμματα θα αντιτάσσονταν σε αυτήν, ενώ οι σχετικοί όροι του συντάγματος του 1864 καθιστούσαν ουσιαστικά αδύνατη τη συνταγματική αναθεώρηση γενικά, και εντελώς αδύνατη μία αναθεώρηση με τέτοιο περιεχόμενο. Επίσης, η ασμοδαΐκή πρόταση μπορούσε να στηριχθεί στη χρησιμοποίηση των προνομίων του στέμματος για να εξασφαλιστεί η μόνιμη παραμονή μιας κυβέρνησης στην εξουσία, κάτι που όμως θα προκαλούσε την οξεία αντίδραση της Βουλής και νέα «στηλιτικά»...

Είναι, τέλος, ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι ο αγώνας για την κατάκτηση της εθνικής ελευθερίας και ανεξαρτησίας συνιστά το μόνο πεδίο που κατά τον Ροΐδη χρειάζεται την άσκηση πολιτικής.

Φαίνεται ότι μερίδα του Τύπου επιτίθεται στον *Ασμοδαίο*, πιστεύοντας ότι καταφέρεται κατά της κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης, γιατί ο Ροΐδης αναγκάζεται να μετριάσει ή μάλλον να διευκρινίσει τη θέση του:

Εις την ανάπτυξιν αυτήν του τι εννοούμεν διά της λέξεως «αγέλη», προέβημεν, αποχαιρετώ- ντες σήμερον την δημοσιογραφίαν, διότι, παρεξηγούντες τινες ημάς, υπέθεσαν ότι το όνομα τούτο αποδίδομεν εις αυτήν την βουλήν [...]¹³.

Η μόνη ουσιαστική διαφορά ανάμεσα σε αυτό και στο αμέσως προαναφερόμενο άρθρο συνίσταται στη διευκρίνιση πως η καταστρεπτική λειτουργία του πολιτεύματος δεν αποδί- δεται κυρίως στη δημόσια ηθική των πολιτικών. Αντίθετα, κρίνεται ότι οι βουλευτές και οι κομματικοί ηγέτες αποτελούν τμήματα ενός συστήματος που οι ίδιοι δημιούργησαν, μα που τώρα πια έχει αυτονομηθεί¹⁴. Ο Ροΐδης διατυπώνει ξανά την υποστήριξη του προς την τρικουπική απόπειρα με ανάλογους όρους, θεωρώντας την εντελώς αντίθετη προς την πραγματικότητα των «προσωπικών» κομμάτων. Ωστόσο, συνειδητοποιεί πως οι συνθήκες δεν είναι ακόμη ώριμες και εγκαταλείπει τον ανωφελέη αγώνα¹⁵.

γ. Η σύνθεση των ετών 1877-1879

Το 1877, μέσα σε κλίμα εθνικιστικής έξαψης εξαιτίας της νέας ανατολικής κρίσης και του ρωσοτουρκικού πολέμου¹⁶, διεξάγεται η δημόσια διαμάχη του Ροΐδη με τον Άγγελο Βλάχο στο φιλολογικό σύλλογο «Παρνασσός», με θέμα τη σύγχρονη ελληνική ποίηση και κριτική. Αφορμή της γίνεται η εισήγηση του Ροΐδη στο δραματικό του διαγωνισμό, που οδηγεί την κριτική επιτροπή να μη δώσει κανένα βραβείο. Θα την ακολουθήσουν η απάντη- σή του στην επίθεση του Άγγελου Βλάχου εναντίον της και μία κριτική αποτίμηση της σύγ- χρονης ελληνικής ποίησης. Ο θάνατος του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη το 1879 δίνει την ευκαι- ρία στον Ροΐδη να εφαρμόσει την αισθητική του θεωρία στο ποιητικό του έργο¹⁷.

Σύμφωνα με τον Ροΐδη, η ποίηση προϋποθέτει την ύπαρξη περιορούσας ποιητικής ατμόσφαιρας ή ιδανικού· ο εθνικός χαρακτήρας παραμένει αμετάβλητος, μα το έθνος έχει σε διαφορετικές ιστορικές εποχές διακριτά ιδανικά. Τα παραδείγματα ιδανικών που ο Ροΐδης χρησιμοποιεί, δείχνουν ότι με τον όρο αυτόν εννοεί το κυρίαρχο κοινωνικό ή μορ- φωτικό πρότυπο μίας εποχής και, κάποτε, την κοσμολογική της αντίληψη. Ισχυρίζεται πως οι σύγχρονοι Έλληνες έχουν εγκαταλείψει το ιδανικό των αρχαίων προγόνων τους και αυ- τό της γενιάς της Επανάστασης, μα και ότι έχουν παρεκκλίνει από όλες τις θετικές ιδιότη- τες της φυλής. Επίσης ότι

[...] ελαχίστην επιρροήν [...] ήσκησεν ο χριστιανισμός επί της φαντασίας των Ελλήνων¹⁸.

Τέλος, ότι, ενώ στην Ευρώπη μετά την υποχώρηση του «θηρησκευτικού αισθήματος» αναζητούν μία νέα πίστη, στην Ελλάδα δεν παρατηρείται τέτοιο φαινόμενο. Το σύγχρονο ελληνικό ιδανικό είναι εντελώς αντιπνευματικό, αφού συνίσταται στη μετριοπαθή επιδίω- ξη της ευρωπαϊκής υλικής ευζωίας, με συνέπεια να μην μπορεί να δημιουργηθεί ούτε ελλη- νική ή κλασική, μα ούτε και υποκειμενική ή χριστιανική ή ρομαντική ποίηση.

Εξαιτίας της καθυστέρησης του πολιτισμού της Ελλάδας, η υιοθέτηση του κοινοβου- λευτισμού και της υψηλής ευρωπαϊκής κουλτούρας δεν ανταποκρίνεται σε πραγματικές

ανάγκες, μα συνιστά άχρηστη πολυτέλεια. Οι μόνες υπαρκτές ανάγκες που καλύπτει είναι αυτές των αντιπαραγωγικών θεσισθηρών. Γι' αυτό ο Ροΐδης ονομάζει τα «καλλιμάριμα οικοδομήματα» που στεγάζουν τη Βουλή και τα ανώτατα πνευματικά ιδρύματα της χώρας «μαμαρίνα κενοτάφια»:

Ο σήμερον Έλλην [...] Αποκοιμηθείς δούλος και Ανατολίτης, εξύπνησεν ελεύθερος και Ευρωπαίος. Ως πάντες οι νεόπλουτοι σπεύδουσιν εκ ματαιότητος ν' αποκτήσῃσι πράγματα όλως άχρηστα αυτοίς και περιττά [...] ούτω και ο υἱός του αγωνιστοῦ ηθέλησεν ευθύς να έχη Βουλήν, Πανεπιστήμιον, Πολιτεγνεῖον και Ακαδημίαν· και απέκτησε τούντι οικοδομήματα καλλιμάριμα και λαμπρά [...] Αν πολιτικού βίου, επιστήμης, τέχνης και φιλολογίας αζητήται να έχη μαμαρίνα μόνον κενοτάφια, την ευζωίαν όμως θέλει πραγματικὴν [...]· ο επιστήμων ολίγον φροντίζει να οικοδομήσῃ νέον τι επιστημονικόν σύστημα, πολὺ δε μάλλον οικίαν ευάερον και μεσημβρινήν [...]!¹⁹.

Η αδιάκοπη επιδίωξη της ευρωπαϊκής υλικής ευζωίας δεν παίρνει ακραίες μορφές, δηλαδή δεν γίνεται πάθος· ακόμη και αυτή εντάσσεται στη γενική μετριότητα. Η πεζότητα του πρακτικού βίου αναδίδει το διανοητικό άρωμα της σύγχρονης Ελλάδας.

Η πολιτισμική, κοινωνική και πολιτική κριτική του Ροΐδη εντάσσεται στην αντίληψη του για την εξέλιξη της ιστορίας. Ήδη ανέφερα ότι το 1871 αποδέχεται ότι τα έθνη δεν προοδεύουν πολιτισμικά με ίδιους ρυθμούς και πως ο άνθρωπος δεν ορίζεται από την κοινή λογική του ικανότητα, μα από τη συμμετοχή του σε ένα έθνος του οποίου ο χαρακτήρας οφείλεται στα φυλετικά του γνωρίσματα· αυτά διαμορφώνονται από τα βιολογικά συστατικά της φυλής και, όπως προσθέτει το 1873, από το κλίμα που την περιβάλλει. Το 1877 επαυλαμβάνει ότι γνωρίσματα του ελληνικού χαρακτήρα είναι ο ηρωισμός και η αναταράχηση για χάρη της πατρίδας· επίσης, η ήρεμη απόλαυση των ελίγιων αγαθών, την οποία ο Ροΐδης εξάγει από τη στάση του Έλληνα προς το θάνατο και τη ζωή (και συγκεκριμένα τη φύση και τη γυναίκα), όπως απεικονίζεται στα δημοτικά τραγούδια²⁰.

Τα ιδανικά αλλάζουν, με τη διαδοχή των ιστορικών περιόδων (αρχαίοι χρόνοι, Μεσαιώνας, νεώτεροι χρόνοι), των ιστορικών εποχών και των γενιών. Όταν επικρατεί ένα ιστορικό ιδανικό σύμφυτο με τον εθνικό χαρακτήρα, το αποτέλεσμα είναι η ακμή και η διανοητική πρόοδος του έθνους. Αυτό συνέβη με το ιδανικό των αρχαίων Ελλήνων, που διατυπώθηκε συνοπτικά ως «νους υγιής εν σώματι υγεί» και έδωσε πρότυπα ηρωισμού και μεγαλοφροσύνης στους ποιητές τους. Επίσης, με το ιδανικό της γενιάς του αγώνα, την ένοπλη θυσία υπέρ πίστεως και πατρίδος, που αναπαραστάθηκε στα δημοτικά τραγούδια²¹.

Όμως, η συνεχής πρόοδος δεν είναι δυνατή, κάτι που τεκμηριώνεται με έναν παραλληλισμό με τη φυσική ιστορία:

Ανέλίσσοντες την ιστορίαν μανθάνομεν εξ εναντίας ότι ως τα ηδύκαρπα δένδρα δεν καρποφορούσιν αφθόνως ανά παν φθινόπωρον, ούτω και αι ευγενέσταται φυλαί δεν αποδίδουσιν ανά πάσαν γενεάν ανθρώπων ίσην αρετών συγκομιδήν²².

Η υιοθέτηση ιδανικών ξένων προς την εθνική ψυχή οδηγεί στην παρακμή:

Τα ήρεμα νώτα της λίμνης, αντί της αρχαίας φαιδρότητας και μεγαλοφροσύνης, ήθελον αντανάκλα σήμερον μέτωπα φέροντα σαφώς εγκεχαραγμένον το στίγμα της υπακοής και των προς προμήθειαν του επιουσίου άρτου ταπεινών φροντίδων· αντί άνακτος ανδρών συνταγματικούς βασιλείς, αντί ηρώων ταγματάρχας, αντί της παρεχούσης πρότυπα τω Πραξιτέλει αρχαίας γυμνότητος συρμούς πολλάκις γελούους, το δε χείριστον, αντί ελευθέρας ατομικής ενεργείας, τους τροχούς, τους κρίκους και τους έλικας πολυπλόκου κοινωνικής μηχανής ουδέν εχούσης το ελικόν. [...] οι κριτικοί, κηρύττοντες το αρχαίον έπος εκπνεύσαν και ταφέν υπό την ασάλευτον πλάκαν της πεζότητος του αιώνος, ην μόνον βαθείαν τις θρησκευτική και πολιτική αναζύμωσις δύναται να μετακινήση²³.

Ο εξοβελισμός των εθνικών ιδανικών οδηγεί επίσης στη διανοητική οπισθοδρόμηση ή έστω καθιστά τη διανοητική πρόοδο της φυλής προβληματική, όπως συνέβη στην Ελλάδα, μετά το θάνατο του ρασοφόρου Οικονόμου, του εργατικού διδασκάλου Ανώπιου, του ρήτορα Φαρμακίδη και του δημοσιογράφου Λεβίδη. Αυτή την άποψη προτάσσει ο Ροΐδης, σε έναν αναλυτικό κριτικό απολογισμό του ποιητικού έργου του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη με την ευκαιρία του θανάτου του το 1879· προσθέτει πως, μετά και τη σιωπή του Αχιλλέα Παράσχου, δεν απομένει κανένας Έλληνας ποιητής²⁴. Δυσαναπλήρωτο θεωρείται και το κενό που αφήνει στην πολιτική ζωή ο θάνατος του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη την ίδια χρονιά. Ο Ροΐδης ισχυρίζεται πως τόσο ο Βαλαωρίτης όσο και ο Δεληγεώργης είχαν τη δυνατότητα να γίνουν εθνικός ποιητής και εθνικός πολιτικός αντίστοιχα, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε εξαιτίας της απουσίας ιδανικού από τη σύγχρονη γενιά των Ελλήνων²⁵. Εδώ ο Ροΐδης εφαρμόζει ρητά τη θεωρία του για τον εθνικό χαρακτήρα και το ιδανικό στην εξήγηση και στην κρίση όχι μόνο της ποίησης, μα και της πολιτικής.

Οι προϋποθέσεις του Ροΐδη για την εκ νέου δημιουργία ποίησης και πολιτικής συνοψίζονται στην υιοθέτηση ενός σύγχρονου ιδανικού συμβατού με τον εθνικό χαρακτήρα· πρόκειται για ένα είδος εθνικής παλιγγενεσίας. Για τον Ροΐδη,

[...] αν θέλωμεν ποιήσιν ελληνικήν, πρέπει να παρουσιασθή ημίν ευκαιρία να επιδειξώμεν όσον οι ημέτεροι πρόγονοι και πατέρες ηρωϊσμόν. Το άσμα του Αισχύλου ήτο σύγχρονον των σαλαμινομάχων ως το δημοτικόν των τουρκομάχων²⁶.

Ό,τι λείπει από την Ελλάδα είναι η συνεχής ετοιμασία για πόλεμο και μάλιστα η στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας και η υπερίσχυση του ιδανικού του ηρωισμού και της θυσίας για την πατρίδα:

Επιθυμητόν και ευκαίον ήτο να διατηρήσωμεν ημείς, οι μη συμπληρώσαντες την εθνικήν αποστολήν, ζων και ακμάζον το υπό του Βαλαωρίτου μνηθέν [ιδανικό], συμβιβάζοντες αυτό κατά το δυνατόν μετά του εξ ανάγκης εισαχθέντος εσπερίου οργανισμού και μεταμορφούντες ολόκληρον την λαούσαν ημίν χώραν εις ευρύ ολημέριον, αν ουχί κλεφτών, ενόπλων τουλάχιστον γεωργών, ποιμένων, εργατών και βιομηχάνων. Τούτο όμως δεν εγένετο.

[...] Αντί καπετανάτων, δυναμένων να ονομασθώσιν αρχηγείων χωροφυλακής, διηρέθη η Ελλάς εις εκλογικάς περιφέρειάς και πας Έλλην, αντί να προσθήση εις το βιοποριστικόν αυτού επάγγελμα, μέχρι συντελέσεως του έργου, το του αμίσθου στρατιώτου, προσέθηκε το του μεταπράτου ή μεγαλεμπόρου ψηφών.

[...] Αλλά και αυτή η αποστολή των δύο γενεών φαίνεται όλως διάφορος. Οι πατέρες ημών είχαν έργον να δώσωσιν εις την Ελλάδα ελευθερίαν, ημείς δε θεωρούμε ημέτερον ν'

ασφαλίσωμεν αυτή ελευθερίας και προ πάντων να κτίσωμεν οικίας. Ταῦτα παρατηροῦντες, οὐδόλως προτιθέμεθα ν' ἀμφισβητήσωμεν την ἀξίαν των ρητόρων και των κτιστών, ἀλλὰ μόνην την χρησιμότητα αὐτῶν τη ποιήσει. Οὐδέν τουλάχιστον γνωρίζομεν ἔπος ποιηθέν εἰς ἀνάμνησιν κοινοβουλευτικῶν ἀγώνων ἢ τῆς τεκτονικῆς των καστόρων βιομηχανίας [...]²⁷.

Σε αυτό το άρθρο, η στρατιωτική οργάνωση της κοινωνίας ταυτίζεται με την πολιτική της οργάνωση, σε βάρος του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος, όπως δείχνει η πλήρης αντιδιαστολή του ένοπλου γεωργού προς το μεταπρότη ψήφων, μα και της επιδίωξης της εθνικής ελευθερίας έναντι των εθνικών ελευθεριών και των υλικών αγαθών ή των «ψήφων και λίθων».

Το ότι ο Ροΐδης προβάλλει μια ορισμένη πολιτειακή αναδιοργάνωση και όχι την προετοιμασία για κάποιον επικείμενο πόλεμο, γίνεται φανερό και από ένα ανώνυμο φυλλάδιο που εκδίδει το 1878 και όπου ασκεί οξεία και διεξοδική κριτική στην εξωτερική πολιτική του πρωθυπουργού Κοιμουνδούρου και του υπουργού Εξωτερικών Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Ήδη στην αρχή του κειμένου του παρατηρεί ότι, υπό τις παρούσες συνθήκες, δεν μπορεί ούτε σκέψη να γίνει για διεξαγωγή «τακτικού» ή «φυλετικού» πολέμου, μα απλώς κάθε δυνατή ενέργεια για τη διαφύλαξη της αξιοπρέπειας της Ελλάδας έναντι των τουρκικών και αγγλικών πιέσεων²⁸.

Στο άρθρο για τον Βαλαωρίτη θεωρείται προβληματικό το γεγονός ότι «ο έρωσ της ελευθέρως υπάρξεως και το μίσος του Αγαρηνού» δεν νέμονται «ολόκληρον» «πάσαν [...] ελληνικήν καρδίαν», ήτοι δεν συνιστούν το εθνικό ιδανικό, μα κατανοούν απλό καθήκον, μία λειτουργία ανάμεσα στις άλλες της σύγχρονης, πολύπλοκης και ανελεύθερης, κοινωνικής μηχανής²⁹.

Συνοψίζοντας, ο Ροΐδης προβάλλει μία οργανική κοινωνία και πολιτεία και ένα ενοποιητικό οργανικό ιδανικό, που αρμόζουν στον αναλλοίωτο εθνικό χαρακτήρα. Ο καλλιτέχνης που θα μετουσιώσει σε ποίηση αυτό το ιδανικό οφείλει να είναι, όπως και ο Αισχύλος ή ο Σοφοκλής, στρατιώτης, πολίτης και ποιητής.

Το κράτος δεν θα είναι μόνο οργανικό, μα και ιεραρχικό. Ο στρατός συνιστά τον κρατικό μηχανισμό, όπου κατ' εξαχίν ισχύει η πειθαρχία στις αποφάσεις των ανωτέρων. Συζήτηση για τη λήψη σημαντικών αποφάσεων διεξάγεται μόνο στις ανώτατες βαθμίδες της στρατιωτικής διοίκησης, δίχως να ακυρώνει τις ιεραρχικές διαφορές στο εσωτερικό της.

Η αντίληψη του Ροΐδη για το έθνος προέρχεται από μία εκδοχή της εγγεληνής σύλληψης του κράτους, σύμφωνα με την οποία το κράτος είναι και γίνεται. Η έσχατη αυτοπραγμάτωση του έθνους έγκειται στη μέγιστη δυνατή εδαφική επέκταση του εθνικού κράτους. Η απόλυτη στιγμή της πραγμάτωσης του είναι ο πόλεμος, στον οποίο συμμετέχουν όλες οι εθνικές δυνάμεις. Η συμμετοχή του ατόμου στον πόλεμο ή ακόμη και ο θάνατός του σε αυτόν είναι η πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας του, ακόμη και σε βάρος του φθαρτού της περιβλήματος: γι' αυτόν το λόγο, δεν αποτελεί καθήκον του μα, κατά βάθος, δικαίωμά του. Αυτή η αντίληψη για το έθνος δεν είναι αληθινή μα «ορθή», δηλαδή δεν συνεπάγεται διαδοχικές κριτικές προσεγγίσεις στα πλαίσια ενός δημόσιου διαλόγου, μα οδηγεί στην υπακοή στην αυθεντία των θεσμών που εγκυώνονται την ενότητα του κράτους.

Όμως ο Ροΐδης δεν χρησιμοποιεί αυτή τη σύλληψη του κράτους αυτοίσια, μα διαμέσου της βιολογικοποίησής της από το Γάλλο πολιτικό επιστήμονα και κριτικό της λογοτεχνίας,

Ιππόλυτο Ταιν³⁰. Κατά τον Ροΐδη, ο εθνικός χαρακτήρας δεν εξαντλείται στα ήθη και έθιμα, στη γλώσσα και στη θρησκεία, που αποτελούν μόνο την παροδική επιφάνειά του, μα καθορίζεται από το σταθερό φυλετικό χαρακτήρα³¹, ήτοι από τα βιολογικά γνωρίσματα της φυλής και το κλίμα στο οποίο εξελίσσονται. Κοντολογίς, ο εθνικός χαρακτήρας δεν συλλαμβάνεται, με τους όρους της εποχής, από τη λαογραφία, μα από τη φυσική ανθρωπολογία:

Προς δε το έτερον είδος της ποιήσεως, την καλουμένην υποκειμενικήν ή ρομαντικήν, ολίγον μοι φαίνεται πρόσφορος ο αίθριος της Ελλάδος ουρανός και ο ρέπων εις εξωτερικήν διάχυσιν εθνικός χαρακτήρ.

[...] Αν υποτεθή αληθύνον το σύστημα του Λαβατέρου και κατά τούτο εξητάζοντο τα κρανία των εκκλησιαζομένων [ορθοδόξων Ελλήνων], πολύ φοβούμεθα ότι ήθελεν ευρεθή ελλείπων από των πλείστων της υπερφυσικότητος ο λοβός³².

Αυτή η βιολογικοποίηση του έθνους οξύνει στο έπακρο τον αντικοινοβουλευτισμό του Ροΐδη. Διότι σημαίνει πως οι αντιστάσεις εναντίον ενός ισχυρού κράτους με ιεραρχική οργάνωση δεν απειλούν απλώς τον τρόπο ύπαρξης του ελληνικού έθνους, μα θέτουν σε κίνδυνο την ίδια τη (βιολογική) ύπαρξή του. Με αυτό τον τρόπο ο Ροΐδης αίρει, στο πεδίο της ιδεολογίας, την αντίφαση ανάμεσα στην αντικοινοβουλευτική του επιχειρηματολογία και στην ανθρωπολογική του αντίληψη.

Παρατηρεί κανείς πως ο Ροΐδης εξάγει τις αρετές και τα πάθη του Έλληνα από την αναπαράστασή τους σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά είδη (τραγωδία, έπος, δημοτικά τραγούδια και κωμωδία αντίστοιχα), αποκλείοντας τη λυρική ποίηση και την αρχαία φιλοσοφία, μα και αυτήν του νεοελληνικού διαφωτισμού. Αυτή η επιλογή έχει άμεσες πολιτικές συνέπειες, όπως δείχνει η προαναφερόμενη αντίστιξη μεταξύ του ομηρικού «άνακτος ανδρών» (που εκτοπίζει τον πρώτο μεταξύ ίσων της αρχαίας δημοκρατίας) και του σύγχρονου συνταγματικού μονάρχη. Οι πλησιέστερες ρίζες αυτής της επιλογής βρίσκονται στο ρομαντικό ιστορισμό, μα οι απώτερες στην επίθεση του Ναπολιτάνου φιλοσόφου Ιωάννη Βαπτιστή Βίκο κατά του καρτεσιανού ορθολογισμού και της γεωμετρίας, με όπλο μια γοητευτική ανάγνωση του Ομήρου που εικονογραφούσε τη «Νέα Επιστήμη» της ιστορίας. Πάντως, στο ροϊδικό «σύστημα», η επιλογή αυτή συναιρείται μέσα στη βιολογικοποιημένη σύλληψη του εθνικού κράτους, που επεξεργάστηκε ο Ταιν.

Η συνεισφορά αυτών των μελετών του Ροΐδη στις ανθρωπιστικές επιστήμες έχει κυρίως μεθοδολογικό χαρακτήρα και συνίσταται στην τοποθέτηση του έργου του ποιητή, μα και των διανοητικών «προϊόντων» συνολικά, ως προς ένα ορισμένο μορφωτικό και κοινωνικό πρότυπο και σε σχέση με συγκεκριμένα καλλιτεχνικά ρεύματα: ακόμη, στην αντιμετώπισή τους ως μερών ενός συνόλου που, με πιο σύγχρονους όρους, θα ονομαζόταν διανοητική ή νοοτροπική δομή μιας κοινωνίας. Όμως και αυτή τη φορά παραμένει στο επίπεδο μιας διακήρυξης αρχών, που προέρχεται από την αφομοίωση της θεωρίας του Ιππολύτου Ταιν για τη φυλή, το περιβάλλον και τη στιγμή. Στην πραγματικότητα, ο Ροΐδης δεν εφαρμόζει συστηματικά αυτή τη μέθοδο στο έργο κανενός ποιητή. Οι κριτικές αποτιμήσεις της ελληνικής ποίησης από μέρους του στηρίζονται περισσότερο στην κριτική του οξυδέρκεια και τις πλούσιες λογοτεχνικές και θεωρητικές γνώσεις του, καθώς και στην κανονιστική χρήση του κριτηρίου της (δημοτικής) γλώσσας.

Συνοπτικά, η άποψή μου είναι ότι τα κείμενα του Εμμ. Ροΐδη ως το 1863 περιέχουν σημεία αντιδημοκρατικής κριτικής, η οποία στην *Πάπισσα Ιωάννα* παρουσιάζεται εμπλουτισμένη και οξύτερη, σε αντισυνταγματική και αντικομματική κατεύθυνση, περιέχοντας σημαντικά στοιχεία της αντικοινοβουλευτικής ιδεολογίας. Ο αντικοινοβουλευτισμός του ολοκληρώνεται και εντείνεται στο έπακρο, από άποψη αρχής, στο διάστημα 1871 ως 1879, με την προαναφερόμενη βιολογικοποίηση μίας ορισμένης εγγελιανής θεώρησης του έθνους-κράτους. Από διανοητικής πλευράς, υποστηρίζω ότι η επίδραση του ρομαντισμού στον Ροΐδη είναι υπερτιμημένη. Πολλές αντιλήψεις, ανάλογες με αυτές του Σταντάλ, ο οποίος κινήθηκε ανάμεσα στο διαφωτισμό των Ιδεολόγων και έναν ορισμένο ρομαντισμό, μπορούν να εντοπιστούν στα κείμενα του Ροΐδη ως και την *Πάπισσα*, δίχως να μπορεί ακόμη να τεκμηριωθεί αν οφείλονται στην άμεση επιρροή του Γάλλου συγγραφέα ή στη μεσολάβηση του Κωνσταντίνου Ασωπίου. Μερικά λεπταίσθητα ίχνη θετικισμού στα κείμενα του 1860 ως 1863 μετατρέπονται σε μία θετικιστική και νατουραλιστική διακήρυξη υπέρ μίας επιστημονικής τέχνης στην αρχή του δεύτερου μέρους της *Πάπισσας* το 1866, δίχως όμως ν' αποτελέσουν τη λογοτεχνική πρακτική του Ροΐδη στο ίδιο το μυθιστόρημα. Κατά τη γνώμη μου, ρομαντικό στοιχείο στη σάτιρα του Ροΐδη συνιστά πραγματικά η χρησιμοποίηση ενός θηλυκού Δον Ζουάν, της *Πάπισσας Ιωάννας*, των ταξιδιών της από τη Δύση στην Ανατολή και της επιστροφής της στη Δύση, που βοηθούν στην αντιπαράθεση του ευρωπαϊκού πρώιμου Μεσαίωνα με τα σύγχρονα συνταγματικά κράτη της Αγγλίας, της Αμερικής και της Ελλάδας· ωστόσο, ο πολιτικός στόχος του Ροΐδη είναι διαφορετικός από αυτόν του Βύρωνα. Επίσης, συναντάται η ρομαντική αντίληψη για την άγρια φύση που στην *Πάπισσα* εντάσσεται σε νατουραλιστική κατεύθυνση. Τέλος, ο ιστορισμός, που του χρησιμεύει για την περιγραφή της φύσης του ελληνικού έθνους, και ο οποίος βιολογικοποιείται με τη βοήθεια της θεωρίας του Ιππολύτου Ταιν για τη φυλή, το περιβάλλον και τη στιγμή, από το 1871 ως το 1877. Τα επιστημονικά επιτεύγματα του Ροΐδη, που συνδέονται οργανικά με αυτή την ιδεολογική και διανοητική πορεία, συνίστανται στην καταπολέμηση του μιτρεσιονισμού και του φορμαλισμού στις φιλολογικές μελέτες και στη θεώρηση της τέχνης και ιδίως της λογοτεχνίας σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον, μα και ως ενός συνόλου στοιχείων με καθορισμένες μεταξύ τους σχέσεις και συγκεκριμένες λειτουργίες.

Σημειώσεις

1. Αιών (Αθηνών), 16, 23, 30-8-1871, «Αγγέλου Βλάχου Κομωδία» (βλ. Ροΐδης, Απαντα, Β, σσ. 32, 40, 41).
2. Ροΐδης, ό.π., σ. 44.
3. Ο.π., σσ. 46-7.
4. Ο.π., σσ. 28-30.
5. Ο.π., σσ. 37-9.
6. *Παρθενών* 1873, 3, «Αιτναίαι αναμνήσεις» (βλ. Ροΐδης, ό.π., σ. 78).
7. Ροΐδης, ό.π., σ. 38.
8. Ο.π., σ. 50.
9. Ο.π., σσ. 120-4, 127, αντίστοιχα.
10. Ο.π., σ. 133.

11. *Ο.π.*, σσ. 166-70.
12. *Ο.π.*, σ. 139. Βλ., επίσης, σ. 138.
13. *Ο.π.*, σ. 202.
14. Σύγκρινε τη μεταγενέστερη άποψη του συντάκτη της *Νέας Ημέρας*, Αλεξάνδρου Βυζαντίου, που, μετά την ήττα του 1897, πρότεινε αναστολή του συντάγματος: «Το ζήτημα είναι εάν αι ενεστώσαι αρπακτικαί συμμορίαί διακαίονται ν' αποκαλούνται κόμματα και εάν η εν μια κυβερνήσει ένωσης πάντων των οποσούν τιμίον και φιλοπροόδων πολιτικόν ανδρών, ους πραγματι ουδεμία διαίρει αρχή, θα είχε τι το απαδόν εις το συνταγματικόν Ευαγγέλιον» (Αλ. Βυζαντίου, *Έργα* [1898], Τεργέστη 1902, σσ. 264-5).
15. Ροΐδης, *Άπαντα*, Β', σσ. 200-1.
16. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Juliette Lamber από το 1881, όπως παρατίθεται στο Panayotis Moulas, *Les concours poétiques de l' université d' Athènes 1851-1877*, IAN, Αθήνα 1989, σ. 356 (υποσ. 4).
17. *Παρνασσός*, 1877, 1. «Δραματικός αγών»· *Παρνασσός*, 1877, 1. «Περί συγχρόνων εν Ελλάδι κριτικής»· *Εστία*, 1877, παράρτημα, «Περί συγχρόνου ελληνικής ποιήσεως»· *Εστία*, 1879, 8. «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης», στο Ροΐδης, *ό.π.*, σσ. 236-45, 246-85, 286-317, 407-20, αντίστοιχα.
18. Ροΐδης, *ό.π.*, σ. 290.
19. *Ο.π.*, σ. 242.
20. *Ο.π.*, σσ. 287, 290.
21. *Ο.π.*, σσ. 238, 244.
22. *Ο.π.*, σ. 316.
23. *Ο.π.*, σσ. 287-8.
24. *Ο.π.*, σσ. 407-8.
25. *Ο.π.*, σσ. 408-9.
26. *Ο.π.*, σ. 317.
27. *Ο.π.*, σσ. 409-10, 412.
28. «Γεννηθήτω Φως», 1878 (Ροΐδης, *ό.π.*, σσ. 354, 355 [υποσ. 1]).
29. *Ο.π.*, σ. 411.
30. Στηριζόμαι στον Henry Michel, ένα φιλελεύθερο του τέλους του 19ου αιώνα, που παρουσίασε με σαφήνεια και πυκνότητα τις αντιλήψεις του G. W. F. Hegel, μα και τη μετεξέλιξή τους από τον Hippolyte Taine (βλ. H. Michel, *L' Idée de l' Etat*, Hachette, Paris 1896², σσ. 157, 159-60, 161-2, 164).
31. Ροΐδης, *ό.π.*, σ. 316.
32. *Ο.π.*, σσ. 288, 292.

Dinah Gottliebowa, Πολωνός Τσιγγάνος, Άουσιβιτς, 1944